

ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ ЗАЙНЯТОСТІ THE CONCEPT AND FORMS OF EMPLOYMENT

Закерничний П.І.,
здобувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

У статті визначається поняття зайнятості в економічному та правовому аспектах. Здійснюється класифікація зайнятості як правової категорії за різними критеріями. Розглядаються форми зайнятості на підставі новітнього вітчизняного законодавства в цій сфері.

Ключові слова: зайнятість населення, категорії зайнятого населення, повна зайнятість, неповна зайнятість, форми зайнятості населення.

В статье определяется понятие занятости в экономическом и правовом аспектах. Осуществляется классификация занятости как правовой категории по различным критериям. Рассматриваются формы занятости на основании новейшего отечественного законодательства в этой сфере.

Ключевые слова: занятость населения, полная занятость, неполная занятость, категории занятого населения, формы занятости.

The article defines employment in the economic and legal aspects. Sorting of employment as a legal category by different criteria. Considered forms of employment on the basis of the latest national legislation in this area.

Key words: employment, full-time employment, part-time employment, category of the employed population, employment forms.

У сучасних соціально-економічних умовах в Україні відбувається поглиблення незбалансованості між попитом і пропонуванням робочої сили. Частина населення відсторонюється від трудової діяльності й не має можливості знайти собі роботу. За даними статистики, в Україні на кінець грудня 2013 р. рівень зайнятості населення становив віком 15–70 рр. – 60,7%, у працездатному віці – 67,8%. 1,6 млн осіб – безробітні, тобто особи, які не мали роботи, проте активно її шукали як самостійно, так і за допомогою державної служби зайнятості. Рівень безробіття (за методологією МОП) серед економічно активного населення віком 15–70 років становив 7%, а працездатного віку – 7,6% [1].

Основною формою вирішення проблем зайнятості в умовах сучасної економіки є ефективна державна політика зайнятості, яка базується на принципах пріоритетності забезпечення повної, продуктивної та вільно обраної зайнятості у процесі реалізації активної соціально-економічної політики держави; відповідальності держави за формування й реалізацію політики у сфері зайнятості населення; забезпечення рівних можливостей населення в реалізації конституційного права на працю; сприяння ефективному використанню трудового потенціалу й забезпечення соціального захисту населення від безробіття.

У вітчизняній науковій літературі правові проблеми зайнятості та працевлаштування досліджуються в роботах А. Бабаскіна, О. Басая, В. Безусого, Т. Маркіної, С. Попова, С. Прилипка, О. Ярошенка та інших.

Метою даної статті є визначення поняття та форм зайнятості населення на підставі новітнього вітчизняного законодавства в цій сфері.

Зайнятість є одночасно економічною і правовою категорією, у зв'язку з чим слід вирізняти поняття

зайнятості в економічному і правовому аспектах. Як економічна категорія зайнятість розглядається в літературі у двох значеннях: 1) як сукупність економічних, правових, соціальних, національних співвідношень, пов'язаних із забезпеченням працездатного населення робочими місцями та його участю в суспільно корисній роботі; 2) як співвідношення між кількістю працездатного населення й кількістю зайнятих, яка характеризує рівень використання трудових ресурсів суспільства та ситуацію на ринку робочої сили.

Так, учений-економіст П. Шлендер стверджує, що зайнятість за своєю суттю – це активне, творче ставлення суб'єкта зайнятості до своєї життєдіяльності. Це не лише наділення працівників місцями для оплачуваної роботи, але й показник сукупного трудового потенціалу суспільства, що включає матеріальну, трудову, соціально-економічну, культурну й іншу діяльність [2, с. 111].

В. Буланов та Н. Волгін звертають увагу на те, що зайнятість як економічна категорія – це сукупність відносин щодо участі населення у трудовій діяльності, що виражає ступінь його включення у працю, ступінь задоволення суспільних потреб у працівниках та особистих потреб, в оплачуваних робочих місцях та отриманні прибутку [3, с. 71]. Е. Саруханов розуміє під зайнятістю економічні відносини, що виникають у зв'язку з участю людей у суспільно корисній праці. Зайнятість є передумовою початку трудової діяльності, створюючи людині економічну можливість одержати конкретне робоче місце та забезпечуючи її участь у праці [4, с. 49].

Таким чином, коли йдеться про зайнятість населення в економічному аспекті, то слід говорити про зайнятість людей у виробництві. Його об'єктивною умовою є поєднання речових та особистих факторів

виробництва, тобто засобів виробництва й особистого фактору. Виробництво зі сторони речових факторів являє собою технологічний процес, а зі сторони особистого фактора постає як процес праці.

У спеціальній економічній літературі використовуються різноманітні визначення зайнятості, такі як продуктивна, раціональна, оптимальна, збалансована, ефективна. Проте всі вони насамперед лише уточнюють основний зміст зайнятості, який полягає в необхідності підтримки такого співвідношення між зайнятою робочою силою та її резервом, яке сприяло б досягненню максимальної ефективності функціонування виробництва й росту доходів населення.

Так, продуктивна зайнятість розуміється як зайнятість, що дає змогу забезпечити ефективне суспільне виробництво та задовольнити потреби працівника на рівні не менше встановлених законодавством гарантій; раціональна зайнятість – це одночасно й економічно, й соціально доцільна зайнятість. Раціональність зайнятості визначається ефективністю трудової діяльності в найширшому розумінні цього поняття: суспільною корисністю результатів праці; оптимальністю суспільного поділу праці; якісною відповідністю робіт і працівників; економічною доцільністю робочих місць, що без шкоди для здоров'я дає змогу працівникові досягти високої продуктивності праці й мати заробіток, який забезпечує нормальне життя, а підприємцю дає змогу досягти високої ефективності виробництва без екологічної, соціальної та іншої шкоди для суспільства.

Ефективною може вважатися зайнятість населення, яка забезпечує достойний прибуток, здоров'я, підвищення освітнього і професійного рівня для кожного члена суспільства на основі зростання суспільної продуктивності праці.

Правове визначення поняття зайнятості міститься в Законі України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року, який набрав чинності з 1 січня 2013 року [5]. Прийняття нового Закону було обумовлене нагальною необхідністю вдосконалити механізми державного регулювання у сфері зайнятості населення, забезпечити ефективність використання страхових коштів, спрямованих на програми сприяння зайнятості, регулювати на законодавчому рівні «повну» та «неповну зайнятість», підвищити рівень гарантій права на зайнятість в умовах ринкової економіки.

Відповідно до ст. 1 зазначеного Закону зайнятість визначається як не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих і суспільних потреб із метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, в тому числі безоплатно.

Із наведеного визначення можна назвати наступні ознаки зайнятості: 1) це діяльність, не заборонена законом; 2) діяльність, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб осіб, яких Законом віднесено до зайнятого населення (ст. 4); 3) метою

такої діяльності є одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі; 4) це діяльність осіб – громадян України, іноземців, осіб без громадянства (крім іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні, і зайнятість яких пов'язана із забезпеченням діяльності іноземних посольств і місій або виконанням своїх професійних чи трудових обов'язків перед роботодавцем-нерезидентом).

У ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення» міститься визначення вільно обраної зайнятості. Це положення Закону має важливе значення, адже відповідно до ч. 1 ст. 3 кожен має право на вільно обрану зайнятість, що цілком відповідає міжнародним стандартам у цій сфері. Згідно зі ст. 1 Закону вільно обраною зайнятістю є реалізація права громадянина вільно обирати вид діяльності, не заборонений законом (зокрема такий, що не пов'язаний із виконанням оплачуваної роботи), а також професію та місце роботи відповідно до своїх здібностей і потреб.

Визначення поняття «зайнятості» в новому Законі за своїм змістом є більш повним, порівняно з відповідним визначенням у Законі України «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 року. У новому Законі йдеться про не заборонену законодавством діяльність осіб, в той час як у Законі 1991 року йшлося про діяльність громадян. Тобто це може бути будь-яка діяльність, яка не заборонена законодавством. Особи – це і громадяни України, й іноземні громадяни, й особи без громадянства. Також слід враховувати те, що новий Закон приймався в умовах багатоманітності форм власності, а не лише державної власності, різних організаційно-правових форм підприємницької діяльності. У зв'язку із цим у поняття «зайнятості» в новому Законі включено й діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності.

Зайнятість як правова категорія може бути класифікована за різними критеріями. Так, за формами організації робочого часу вирізняють повну і неповну зайнятість. За статусом діяльності існує первинна зайнятість – це зайнятість за основним місцем роботи, тобто там, де знаходиться трудова книжка особи, та вторинна зайнятість – це зайнятість додаткова, на іншому підприємстві або в роботодавця-фізичної особи.

За характером організації робочих місць і робочого часу можна говорити про стандартну зайнятість, яка характеризується роботою у виробничому приміщенні роботодавця, стандартним навантаженням протягом дня, тижня, року, наявністю стабільного робочого місця, та нестандартну зайнятість, яка не відповідає стандартним типовим правилам і потребує спеціального правового регулювання.

Якщо стандартна зайнятість обов'язково є зареєстрованою, то нестандартна може бути як зареєстрованою, так і незареєстрованою (нерегламентованою). Незареєстрована за своїм характером розподіляється на тіньову та кримінальну.

За стабільністю трудової діяльності вирізняється постійна зайнятість, яка відзначається відносною

стабільністю місця роботи, та тимчасова зайнятість, пов'язана з тимчасовим, епізодичним або сезонним характером роботи.

За формами правового регулювання існує нелегальна зайнятість (тіньовий ринок праці), тобто діяльність осіб, яка не регламентується жодними нормативно-правовими актами. Причинами виступають різного роду чинники, серед яких – високі податки, правовий нігілізм, безпека функціонування бізнесу тощо. У свою чергу легальну зайнятість слід розглядати як діяльність осіб, що здійснюється відповідно до нормативно-правових норм про працю.

У Законі України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року вперше застосовуються поняття «повна зайнятість» і «неповна зайнятість». Відповідно до ст. 1 Закону повна зайнятість визначається як зайнятість працівників із нормою робочого часу, передбаченою згідно із законодавством, колективним або трудовим договором.

Досягнення повної й ефективної зайнятості є одним із найголовніших, ключових завдань соціально-економічної політики держави. Цілком зрозуміло, що метою державної політики у сфері зайнятості населення у ч. 1 ст. 15 Закону України «Про зайнятість населення» називається в тому числі пріоритетність забезпечення повної і продуктивної, вільно обраної зайнятості.

Слід відзначити, що поняття «повна зайнятість» не має однозначного тлумачення. Залежно від критерію, покладеного в основу його характеристики, воно трактується по-різному. Так, наприклад, у період радянської влади таким критерієм для науки і практики була притаманна загальна зайнятість, тобто забезпечення всього працездатного населення робочими місцями. Суспільство прагнуло досягти балансу трудових ресурсів на гранично високому рівні.

В економічній теорії і практиці західних країн під повною зайнятістю (як тотожне можливо використовувати поняття «оптимальна зайнятість») розуміється такий стан економіки, за якого всі, хто бажає працювати, за сформованого (домінуючого) рівня реальної заробітної плати мають роботу.

Зважаючи на вищесказане, може виникнути питання: за якого рівня залучення до професійної (оплачуваної) праці може бути досягнута повна зайнятість? Вочевидь, все ж таки за умов відповідності робочих місць потребам у них населення. Однак не кожне робоче місце може задовольнити потребу в ньому. У зв'язку із цим спостерігається наявність вакантних (незайнятих) робочих місць одночасно з наявністю безробітних. Тому говорити потрібно про пропоновані економічно доцільні робочі місця. Так, під економічно доцільним розуміється продуктивне робоче місце, що дозволяє людині реалізувати свій особистий інтерес, досягти високої продуктивності праці, використовуючи досягнення науки і техніки, та мати гідний і бажаний заробіток, що гарантує гідне існування працівника і його сім'ї.

Отже, якщо попит на економічно доцільні місця задовольнятиметься відповідною до професійно-кваліфікаційної структури пропозиції робочої сили,

то це й буде означати повну зайнятість. Адже така збалансованість дозволить забезпечити кращі результати в масштабі економіки, тому що вони будуться на фундаменті науково-технічних досягнень, високої продуктивності праці. Якщо постійно не вдосконалювати робочі місця, не створювати нових, таких, що відповідають сучасним вимогам, і не виводити з виробничого процесу старих, тобто таких, що не відповідають економічній доцільності робочих місць, то тоді не можливо буде добитися соціального прогресу, реалізації інтересів суспільства й кожної особи. У визначенні поняття «повна зайнятість» у ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року зазначені аспекти не враховано.

Під неповною зайнятістю згідно зі ст. 1 Закону слід розуміти зайнятість працівника на умовах робочого часу, що менший від норми часу, передбаченої законодавством, і може встановлюватися за договором між працівником і роботодавцем з оплатою праці пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Неповній зайнятості властиві риси, характерні для так званої «нестандартної» зайнятості. Неповністю зайнятими можуть вважатися лише особи найманої праці, якщо вони систематично працюють менше від нормативно визначеної тривалості робочого дня (тижня).

За неповної зайнятості тривалість робочого часу працівника менша, ніж встановлено законодавством. Конкретна його тривалість встановлюється за договором між працівником і роботодавцем. Згідно з даними Міжнародної організації праці за останні 20 років кількість працівників із неповним робочим часом зросла з 1/4 до половини в більшості розвинених країн, виключаючи Сполучені Штати. Існує багато причин поширення такої моделі зайнятості, наприклад, особисті переконання працівника, наявність дітей, встановлення інвалідності, скорочення робочого часу роботодавцем або нездатність знайти роботу на повний робочий день. Згідно з Конвенцією Міжнародної організації праці № 175 від 24 червня 1994 року працівники з неповним робочим часом мають ті самі трудові права, що й працівники з повним робочим днем.

Форми зайнятості слід визначити зі змісту ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року, в якій передбачаються категорії зайнятого населення. По-перше, до зайнятого населення Законом віднесено осіб, які працюють за наймом на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством; особи, які забезпечують себе роботою самостійно (в тому числі члени особистих селянських господарств), які проходять військову чи альтернативну (невійськову) службу, на законних підставах працюють за кордоном та які мають доходи від такої зайнятості, а також особи, що навчаються за денною формою в загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах і поєднують навчання з роботою.

До зайнятого населення Законом також віднесено такі категорії осіб:

- непрацюючі працездатні особи, які фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом, інвалідом

I групи або за особою похилого віку, яка за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду або досягла 80-річного віку, та отримують допомогу, компенсацію та/або надбавку відповідно до законодавства;

- батьки – вихователі дитячих будинків сімейного типу, прийомні батьки, якщо вони отримують грошове забезпечення відповідно до законодавства;

- особа, яка проживає з інвалідом I або II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, та одержує грошову допомогу на догляд за ним відповідно до чинного законодавства.

Враховуючи положення ч. 2 ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення», в якій йдеться про іноземців та осіб без громадянства, котрі не належать до зайнятого населення, відповідно, до останньої категорії також необхідно включити іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні та зайнятість яких не пов'язана із забезпеченням діяльності іноземних посольств і місій або виконанням своїх професійних чи трудових обов'язків перед роботодавцем-нерезидентом.

Порівняння змісту ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року та ч. 3 ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 року дозволяє дійти висновку про те, що в новому Законі передбачено більш повний перелік форм зайнятості населення. Водночас слід звернути увагу, що в ч. 4 ст. 1 Закону від 1 березня 1991 року йшлося про те, що законодавством України можуть передбачатися й інші категорії зайнятого населення. У ст. 4 Закону від 5 липня 2012 року ана-

логічна норма відсутня, що дозволяє дійти висновку, що перелік категорій зайнятого населення, а відповідно – й форм зайнятості, у зазначеній нормі нового Закону є вичерпним.

Таким чином, проблема зайнятості є предметом дослідження різних суспільних наук, таких як правознавство, економічна теорія, соціологія та політологія. Відповідно, й поняття «зайнятість» формулюється через сукупність суспільних відносин – економічних, правових, політичних, соціальних. Водночас у новому Законі України «Про зайнятість населення» зайнятість визначається як діяльність осіб, основними ознаками якої є наступні: 1) це діяльність, не заборонена законом; 2) діяльність, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб осіб, яких Законом віднесено до зайнятого населення (ст. 4); 3) метою такої діяльності є одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі; 4) це діяльність осіб – громадян України, іноземців, осіб без громадянства (крім іноземців і осіб без громадянства, які перебувають в Україні, і зайнятість яких пов'язана із забезпеченням діяльності іноземних посольств і місій або виконанням своїх професійних чи трудових обов'язків перед роботодавцем-нерезидентом).

У новому Законі України «Про зайнятість населення» передбачено більш повний перелік категорій зайнятого населення, а відповідно, й форм зайнятості. Зайнятість населення забезпечується шляхом встановлення відносин, що регламентуються трудовими договорами (контрактами), провадження підприємницької та інших видів діяльності, не заборонених законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Економіка України за 2013 рік // Урядовий кур'єр. – 30 січня 2014 р.
2. Рынок труда : учеб. пособие / под ред. проф. П.Э. Шлендера. – М., 2004.
3. Рынок труда : учебник / под ред. проф. В.С. Буланова и проф. Н.А. Волгина. – М., 2003.
4. Саруханов Э. Рынок труда и рынок занятости: противоречия, определения, трактовки // Человек и труд. – 1995. – № 2.
5. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – Ст. 243.